

УДК 316.47

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЇЇ СТАБІЛЬНОСТІ

Т.О.Комар

У статті здійснено теоретичний аналіз загальних тенденцій формування сучасної сім'ї, її особливості та чинники стабільності. Проведено узагальнення змін в інституті сім'ї, зроблено аналіз настанов та зразків поведінки членів сучасної сім'ї. Розкриті соціально-психологічні основи життєвих криз сім'ї та причини їх виникнення.

В експериментальній частині були проаналізовані психологічні чинники, які впливають на стабільність стосунків та проведено кореляційний аналіз отриманих результатів. Представлено психодіагностичну програму вивчення чинників стабільності сімейних стосунків.

Ключові слова: сім'я, функції сім'ї, життєві цикли сім'ї, стабільність сімейних стосунків, вибір партнера.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ СЕМЬИ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ЕЕ СТАБИЛЬНОСТИ

Т.А.Комар

Статья генерирует теоретический анализ общих тенденций в формировании современной семьи, ее особенности и факторы стабильности. Проведено обобщение изменений в институте семьи, сделан анализ установок и норм поведения членов современной семьи.

Раскрыто социально психологические основы жизненных кризисов семьи и их причин.

В эксперименте были проанализированы социально-психологические факторы, которые влияют на стабильность отношений и проведен корреляционный анализ полученных результатов. Представлено психодиагностическая программа изучения факторов стабильности семейных отношений.

Ключевые слова: семья, семейные жизненные циклы, стабильность семейных отношений, выбор партнера.

MODERN FAMILY'S DEVELOPMENT TENDENCIES AND SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ITS STABILITY

Т.О.Комар

The focus of this research is in the area of the theoretical analysis of general trends in the formation of the modern family; its characteristics and stability factors are discussed. A generalization of the changes in the family institution is realized, the settings and behavior examples of modern families members are analyzed. Socio-psychological foundations of family life crisis and reasons of its appearance are disclosed. Psychological factors that influence the stability of the relationships and correlation analysis of the results in the experimental part are analyzed. Psycho diagnostic program of study the factors of the relations stability are presented.

Key words: family, family function, family life cycles, family relationships stability, choice of a partner.

Однією з характерних ознак сучасного українського суспільства є втрата таких загальнолюдських цінностей, як родина, батьківство, материнство, розмивання системи поведінкових норм у сфері сім'ї та шлюбу, а також уявлень про зміст сімейних та батьківських обов'язків. Про це свідчать демографічні показники: загальне зниження народжуваності, збільшення кількості розлучень та відповідно зростання кількості неповних сімей, сімейно-побутових порушень, послабленням виховного потенціалу сім'ї, посиленням конфліктності, неврозамі тощо. Це дає підстави стверджувати, що стан сучасної сім'ї кризовий.

Крім того, після здобуття незалежності в Україні сформувалася складна суспільно-політична і соціально-економічна ситуація, яка зумовила суттєве погіршення соціально-економічного стану українських сімей. У результаті чимало членів українських родин емігрували за кордон у пошуках заробітків, що підірвало основи сім'ї, створило умови для виникнення соціального сирітства.

Неоднозначні судження про такі зміни в наукових, професійних і владних колах, у засобах масової інформації потребують поглибленого вивчення сучасної трансформації соціально-економічного стану української сім'ї, передбачення можливих наслідків, до яких ця трансформація в кінцевому підсумку може призвести, та переоцінки поглядів на розвиток сім'ї в нинішніх умовах господарювання в Україні.

Незважаючи на те, що дослідженням соціально-психологічного стану української сім'ї та проблемам її розвитку присвячені роботи таких відомих українських вчених, як В. Антонюк, С. Бандур, Н. Борецька, Г. Волинський, З. Галушка, М. Долішній, М. Кизим, І. Кравченко, О. Кузьмін, В. Куценко, Е. Лібанова, В. Мандибура, С. Мірошніченко, В. Новиков, Л. Ноздріна, М. Папієв, В. Пономаренко, І. Проніна, У. Садова, В. Саріогло, С. Скибина, Л. Слюсар, Н. Черенько, Л. Шевчук, Л. Янковська, окремі проблеми, пов'язані зі змінами в розвитку сучасної сім'ї та визначення чинників її стабільності, вимагають поглибленого вивчення.

Із соціально-психологічного погляду сім'я є малою соціальною групою людей, що заснована на шлюбі та(чи) кровній спорідненості і функціонує на основі спільного побуту, матеріальної і моральної взаємодопомоги. Індустріальна революція зумовила загальні тенденції в зміні інституту сім'ї. Молоді люди стають самостійні у виборі шлюбного партнера, звільняються від контролю батьків. Вони засновують власний, окремий від батьків дім. Полегшується розлучення. Основою шлюбу все частіше стає взаємна прихильність і кохання. Знижується шлюбний вік європейців. Вік початку трудової діяльності зріс від 11 до 25 років. Більшість людей, на відміну від минулих епох, починають трудовий шлях після одруження. Скорочується кількість дітей в одній сім'ї з 4,3 у 1910р. до 2,3 – у 1960р [2].

Зростає роль чоловіка у веденні домашнього господарства та вихованні дітей. Жінка раніше завершує народжувати: вона молодша, ніж раніше, в той час, коли одружується її остання дитина. Збільшується час, необхідний для одержання освіти дітьми: вступ у трудове життя затягується. Жінка більше залучається до діяльності в економічній сфері. Домашня праця полегшується за рахунок розвитку техніки[1].

Узагальнення змін сім'ї як соціального інституту.

Установки та зразки поведінки:

1. Перехід від подвійного до одинарного (сингулярного) стандарту, те, що дозволяється чоловіку, дозволено і дружині.
2. Велика терпимість до дошлюбного сексуального досвіду обох партнерів, але менша до адюльтеру (зради в шлюбі).
3. Секс розглядається як самоцінність, а не як засіб репродукції. Він відокремлений від дітонародження і виховання.
4. Від жінки, як і від чоловіка, очікується активна участь у суспільному житті.
5. Терпиме ставлення до роботи жінки поза домом, насамперед до народження дитини.
6. Жінка менше займається тяжкою домашньою роботою і прагне бути економічно більш незалежною від чоловіка.

Символічні риси:

1. Відмінності в стилі одягу одружених і незаміжніх жінок починають зникати.
2. Зменшується символічне значення каблучок. Шлюб може бути і без каблучок, якщо немає можливості їх придбати.
3. Здвоєна постіль символізує рівність і незалежність шлюбних партнерів
4. Атрибути весільного обряду (наприклад весільний каравай, весільне вбрання тощо) тепер вважається зайвим.
5. Терпиме ставлення до розлучення.

Утилітарні риси:

1. У шлюбі активно використовують засоби контрацепції
2. Житло стає менше та більш компактне, кухонні комбайни – обов'язковий елемент побуту, поширені невеликі кухні, ліжка, що складаються і т. п., особливо в молодих сім'ях.
3. Подружжя активно користаються хімчисткою, пральною; жінка частково звільняється від домашньої роботи.
4. Законодавство в питаннях шлюбу і розлучення стає більш ліберальним.

Мета шлюбу:

1. Романтичне кохання з відтінком реалістичного розуміння сімейних проблем.
2. Соціальні чинники усе більш втручаються у процес створення сім'ї і народження дітей.

Сучасна сім'я фундаментально досліджувалася американськими соціологами Е. Берджесом та Х.Локком. Вони дійшли висновку, що у її структурі та функціонуванні відбулися суттєві зміни. Раніше сім'я трималася на *зовнішніх*, формальних факторах: закон, звичаї, громадська думка, традиції, авторитет глави сім'ї, чітка дисципліна, ритуали. На зміну приходить нова форма сім'ї – товариська. Вона менше залежить від зовнішніх чинників, від тиску суспільства. Основними стають міжособистісні стосунки,

взаєморозуміння та дружні відносини [2].

Важливою характеристикою сім'ї є її структура – склад і кількість членів сім'ї, а також система сімейних взаємин, що включає стосунки спорідненості, влади й авторитету, зв'язки горизонтальні (чоловік – дружина) і вертикальні (батьки – діти), рольову взаємодію як сукупність установок, норм і зразків поведінки, що характеризують одних членів сім'ї в їхньому ставленні до інших її членів [6]. В сучасній сім'ї відбувається перехід від традиційної авторитарної сім'ї до сучасної егалітарної, демократичної, що посилює конфлікти в сім'ї. Економічний спад упродовж ряду років призвів до того, що в Україні демографічна ситуація вже не керується з боку держави і набуває різко негативного характеру.

Для простого відтворення населення сумарний коефіцієнт народжуваності має становити не менш ніж 2,2 дитини, а для розширеного – 2,5 дитини.

Функцій сім'ї – особливі форми життєдіяльності, пов'язаних із задоволенням потреб сім'ї: економічна, регулятивна, репродуктивна, сексуальна, виховна, комунікативна, рекреативна, психотерапевтична [3]. Перелічені функції так тісно взаємозалежать, що жодну з них не можна визнати основною. Наприклад, виховна функція тісно пов'язана не тільки з комунікативною, а й з репродуктивною функцією, оскільки наявність кількох дітей у сім'ї є природною умовою формування повноцінної сім'ї, забезпечуючи при цьому дитині досвід взаємодії не тільки «по вертикалі», а й «по горизонталі». У свою чергу, репродуктивна функція залежить від низки інших функцій сім'ї: сексуальної, економічної та ін.

Водночас особливе значення має психотерапевтична функція, яку вважають критерієм оцінювання подружніх стосунків, а також психологічним інструментом їх регуляції [3].

У структурі сім'ї розрізняють структуру сімейних ролей, сімейні підсистеми і межі між ними, що є своєрідними механізмами, за допомогою яких сім'ї виконують свої функції.

Для розуміння чинників стабільності сім'ї потрібно знати життєві цикли сім'ї. Розгорнуту картину циклів сімейного життя можна подати з урахуванням «історичності» сім'ї, коли виокремлюють такі фази сімейного життя [27]:

- 1) залицяння;
- 2) життя без дітей (від початку проживання разом до народження першої дитини);
- 3) експансія (від народження першої дитини до останньої);
- 4) стабілізація (період виховання дітей до того моменту, коли перша дитина залишає сім'ю);
- 5) діти назавжди залишають батьківський дім;
- 6) «порожнє гніздо» (батьки після від'їзду дітей);
- 7) хтось із подружжя залишається один після смерті іншого.

Таке виокремлення фаз сімейного життя відбиває певні проблеми сім'ї, властиві кожній із фаз.

Так, для фази залицяння у вітчизняних умовах характерним є те, що багато молодих людей у цей період продовжують жити з батьками. Відсутність досвіду самостійного, фінансово незалежного життя, житлові проблеми в поєднанні з лібералізацією сексуальних стосунків можуть спричинитися до відмови молоді від шлюбу, поширення альтернативних форм шлюбу, підвищення рівня позашлюбної народжуваності чи (через бажання звільнитися від опіки батьків) передчасного шлюбу.

Фаза життя без дітей характеризується прагненням молодят визначити правила, за якими вони будуватимуть власну сім'ю, розподілити обов'язки, узгодити інтереси, звички, визначити цінності, сексуальні схильності, правила стосунків з родичами. Усе це утруднюється через інфантилізм значної частини молоді (невміння виконувати сімейні обов'язки, залежність від батьків). Вік вступу в перший шлюб знизився, а соціальне дозрівання людини стало більш тривалим, тому будувати сім'ю найчастіше доводиться недостатньою мірою соціально й особистісно зрілим людям.

Зниження шлюбного віку позначається на фазі народження дітей у сім'ї (експансії). Оскільки старше покоління перебуває в активному періоді особистого, соціального і професійного життя, постає проблема молодих бабусь і дідухів і їхніх стосунків з дітьми.

Крім позитивних аспектів, пов'язаних з народженням і вихованням дітей, сім'ям у цьому періоді властиві напруженість бюджету, дефіцит часу, значне обмеження можливостей відпочинку, дозвілля, складність поєднання домашніх обов'язків із трудовою діяльністю, накопичення фізичної і психічної втоми. Постає проблема перебудови функціонально-рольової структури сім'ї, емоційних і духовних стосунків, сформованих на більш ранніх стадіях її становлення.

На думку багатьох дослідників, фаза стабілізації сім'ї є найскладнішою і проблемною для всіх членів сім'ї, що зумовлено, з одного боку, кризою середнього віку батьків, а з іншого – кризою підліткового віку дітей.

Гострота кризи багато в чому визначається тим, наскільки успішно були вирішені проблеми на попередніх фазах життєвого циклу сім'ї. Якщо ці проблеми не були вирішені, стосунки в сім'ї на цій фазі можуть характеризуватися недостатньою згуртованістю, емоційною близькістю, наявністю сексуальних проблем подружжя, неадекватних способів взаємодії одне з одним і з дітьми.

Фаза, коли діти залишають батьківський дім, характеризується порушенням звичних правил і стереотипів взаємодії. У цьому разі постає проблема наповнення взаємин подружжя новим змістом, що компенсувало б емоційні втрати, пов'язані з віддаленням дітей від сім'ї. Іноді вирішення цієї проблеми ускладнюється через суперечності, що витіснилися у зв'язку з народженням і вихованням дітей, але актуалізувалися на фазі «порожнього гнізда».

Остання фаза життєвого циклу сім'ї настає тоді, коли помирає один із членів подружжя. У цьому разі другий з подружжя, як правило, часто приєднується до сім'ї дітей як бабуся чи дідусь, що вимагає від дітей адаптації до зміни структури сім'ї.

У цей період можуть виникати конфлікти між поколіннями, проблеми, пов'язані з наглядом за літньою людиною, часто ускладнені її хворобами.

Кожна фаза життєвого циклу сучасної сім'ї характеризується специфічними особливостями, зумовленими тенденціями її розвитку і пов'язаними з такими об'єктивними причинами, як науково-технічний прогрес, урбанізація, міграція населення, розвиток засобів масової інформації, емансипація тощо [15].

Перелічені об'єктивні причини приводять до зміни характеру і структури сімейно-шлюбних цінностей, трансформації традиційних сімейних ролей.

При дослідженні чинників, які можуть впливати на стабільність майбутнього шлюбу, в даній статті були використані наступні методики: характерологічний опитувальник Леонгарда; методика «Рольові очікування і домагання в шлюбі (РОД)»; «Підбір партнера до шлюбу».

Дане дослідження було проведено за участю студентів вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. В опитуванні брали участь студенти 3-го курсу за фахом «Психологія» та «Фізична культура», а саме: 21 юнак та 24 дівчини. Для отримання більш цілісної інформації щодо ставлення студентів до шлюбу було застосовано 4 методики. Результати опрацювання й аналізу цих методик показали таке.

Характерологічний опитувальник Леонгарда, згідно якого у юнаків чітко виражена акцентуація гіпертимного, застрягаючого, циклотимічного демонстративного типу. У зв'язку з цим у юнаків спостерігається виражена екстраверсія, з оптимістичним прагненням до діяльності, завзятістю та високою життєвою активністю. Характерною є легка адаптація до нової ситуації, що є одним з визначальних факторів сучасного життя (особливо того, що стосується професійної спрямованості). Разом з тим, це призводить до надцінних ідей коливання змін настрою. Невдачі та дрібні конфлікти призводять до песимізму, зниженню працездатності та втрати інтересу до улюблених справ. Надмірна демонстративність юнаків призводить до прагнення звернути на себе якомога більше уваги. Всі ці фактори описують юнака з готовністю до працевлаштування, як чоловіка, що в майбутньому має утримувати власну сім'ю.

Циклотимічний, емотивний, афективно-екзальтований, гіпертимний тип акцентуації виражений у жіночій половині сім'ї. Їм властиві зміни настрою від підвищеного до депресивного, ранимість навіть через дрібні конфлікти і відчуття при цьому своєї провини, неповноцінності. Важливе значення для дівчат мають душевні цінності, гуманність, чуйність, оскільки їхня емоційна сфера розвинена до високого рівня (емпатія). Надмірна чутливість при стресових – конфліктних ситуаціях для таких людей завершується нервовими зривами, депресією. При цьому внутрішня вразливість, як правило, відбивається в зовнішніх вираженнях. Менш вираженими акцентуаціями у дівчат виявлені екстраверсія, прагнення до неформального лідерства та здатність адаптуватись до нової ситуації. Для такого типу людей самотність, обмежена активність та виконання монотонної роботи веде до порушення поведінки.

Отже, проаналізувавши отримані дані, можна виокремити наступні відмінності між дівчатами та юнаками, а саме: концентрацію дівчат на емоційних сферах життя, та необхідністю юнаків привернути до себе увагу партнера.

Методика «Рольові очікування і домагання в шлюбі (РОД)». На основі аналізу показників шкали сімейних цінностей виявлено, що очікування дівчат щодо господарсько-побутової функції сім'ї та домагання щодо зовнішньої привабливості є більш значущими, ніж у юнаків. Таким чином, більш значущими для дівчат мають господарсько-побутові вміння і навички партнера, а саме очікування від партнера більш активного вирішення побутових питань в організації побуту.

Значущість сексуальних стосунків для опитуваних визначається як важливий аспект, проте не вирішальний при виборі партнера.

Високі показники зовнішньої соціальної активності юнаків показують їхнє прагнення реалізувати себе у професійній сфері. І це зрозуміло, оскільки для стабільності шлюбно-сімейних стосунків та створення психологічно здорової атмосфери в сім'ї невід'ємною частиною здорової особистості є не тільки внутрішньо сімейні взаємовідносини, але й зовнішні соціальні взаємини (робота, друзі, родичі тощо).

Аналіз даних щодо ставлення юнаків та дівчат до батьківських обов'язків показує, що дівчата очікують від шлюбного партнера вищої активності, а юнаки більш орієнтовані на власні обов'язки по вихованню дітей.

Значну увагу як і юнаки, так і дівчата приділяють особистісній ідентифікації зі шлюбним партнером: очікування спільності інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, способів проведення дозвілля.

Найголовніша відмінність між опитуваними була виявлена щодо зовнішнього вигляду партнера. Власне, в цьому дівчата домінують за всіма показниками, особливу роль тут відіграють «Рольові домагання», що свідчить про значну увагу до власної привабливості, та прагнення модно і красиво вдягатися. Не менш важливе значення мають «Рольові очікування», що виражають бажання мати зовні привабливого партнера.

Отже, після опрацювання і аналізу отриманих емпіричних даних, визначено, що дівчата більше приділяють увагу моральній та емоційній сфері подружнього життя, зовнішньому вигляду, спільним інтересам та потребам. А юнаки найбільшу увагу приділяють власним професійним потребам, моральній та емоційній сфері, спільним інтересам та потребам. Аналізуючи ступінь узгодженості сімейних цінностей юнаків та дівчат, варто зосередити увагу на професійну спрямованість юнаків (зумовлене соціально-економічним становищем держави) в суспільному житті, при якому дівчата очікують, що саме майбутній чоловік візьме на себе роль емоційного лідера для створення «психотерапевтичної атмосфери» в сім'ї. Все це свідчить про неузгодженість очікувань і домагань шлюбних партнерів, що є конфліктогенним фактором, що дестабілізує міжособистісні стосунки в сім'ї.

Методика «Образ майбутнього партнера». Розглянувши дошлюбні уявлення юнаків, були виявлені деякі розбіжності між образами. Так, наприклад, якщо для чоловіків на перші місця ставиться жіночність, зовнішні дані та сексуальність, то для майбутньої дружини більш важливим є моральні якості, зовнішність та розум.

Аналіз дошлюбних уявлень дівчат показав більшу, ніж у юнаків, неузгодженість між якостями бажаного партнера по спілкуванню і характеристиками майбутнього (бажаного) чоловіка. Так, якщо для привабливості партнера важлива його фінансова забезпеченість, зовнішність і особливості статури, працьовитість та працездатність, то серед якостей, кращих для сімейного життя, важливіше виявляються комунікабельність, зовнішня привабливість, та відношення до жінок.

Загальна невідповідність образів партнера по спілкуванню, та майбутнього шлюбного партнера виявилась після проведення кореляційного аналізу, що показав: $r_d=0,14$; $r_{ю}=0,51$ де r_d , $r_{ю}$ – коефіцієнт кореляції, відповідно для дівчат – студенток та юнаків. Кореляційний аналіз був проведений між образами партнера по спілкуванню, та майбутнім шлюбним партнером. Таким чином, виявилась деяка неузгодженість між образами партнерів. Якщо у юнаків спостерігається ще деякий зв'язок, то для дівчат образ майбутнього чоловіка є менш визначеним, що, імовірно, пов'язано з загальною невизначеністю їхнього сімейного майбутнього.

Аналізуючи відповіді на запитання опитувальника «Підбір партнера до шлюбу», можна зробити висновок, що як юнаки, так і дівчата мають в цілому хороші взаємини в своїй батьківській сім'ї, і бажання в деякій мірі створювати власну сім'ю у відповідності до батьківської. Цікавим фактом є те, що більшість опитуваних бажає зареєструвати свій шлюб, аніж жити в громадянському шлюбі. Більшість опитуваних вважає що в громадянський шлюб вступають для перевірки одне одного, чи зняття з себе відповідальності та обов'язків за партнера.

Аналіз тенденцій розвитку сучасної сім'ї показує, що вона тяжіє до егалітарної нуклеарної малодітної сім'ї, часто з орієнтацією на подружню, в якій основна вісь стосунків визначається свояцтвом (чоловік – дружина), а не спорідненістю і батьківством.

Проблема стабільності сучасного шлюбу та сім'ї є надзвичайно важливою на сучасному етапі суспільства. Актуальність дослідження цієї проблематики зумовлена загальною кризою сім'ї, яку відзначають педагоги, психологи, соціологи, демографи. Ця криза є доволі поширеною, виявляється у кількісних (зменшення показників народжуваності дітей, значна кількість розлучень, проблемних сімей) та якісних показниках (трансформація суспільних та сімейних цінностей, ослаблення виховної функції сім'ї, психологічні проблеми членів сім'ї тощо).

Подібні помилки характерними є, в першу чергу, для молоді, внутрішній світ якої ще недостатньо підготовлений до розуміння людей. Тому потрібна більш значна підготовка, роз'яснювально-виховна робота, яка стосується проблем людських взаємин, тому що шлюбні відносини несуть у собі всі недоліки й помилки минулого виховання, дурні звички й схильності.

Література

1. Гребенников И.В. Основы семейной жизни: Учеб. Пособие для студентов пед. ин-ов. / И. В. Гребенников. – М. : Просвещение, 1991. – 158с.
2. Гіденс Е. Соціологія. / Е. Гіденс. – К. : Либідь, 2009. – С.174-208.